

Фактори, тенденції та перспективи розвитку аграрних домогосподарств

Л.Л. Мельник, кандидат економічних наук

Досліджено теоретичні і практичні питання щодо змісту аграрних домогосподарств, факторів, тенденцій та перспектив їх розвитку. Стверджується, що для сільських домогосподарств у майбутньому є лише один напрям розвитку – трансформація у дрібний і малий аграрний бізнес, зростання рівня товарності, а по можливості – створення на їхній основі фермерських господарств.

Жодна із форм господарювання в аграрній сфері економіки України, напевне, не привертала до себе такої пильної уваги дослідників, як господарства населення, передусім у сільській місцевості. Це питання складне і багатомірне. Різні його аспекти висвітлювалися в наукових працях багатьох вітчизняних економістів-аграрників. Серед них особливо центральне місце займають публікації академіка НАН України О.М. Онищенко, академіка УААН В.В. Юрчишина, які всебічно досліджують низку проблем функціонування й розвитку господарств населення [3–5, 11].

Водночас питання щодо господарств населення є дискусійними і потребують подальшого вивчення. На особливу увагу заслуговують такі з них: 1) сутність і співвідношення категорій “господарства населення”, “сільські домогосподарства”; 2) тенденції, притаманні функціонуванню господарств населення в період 2000–2007 рр.; 3) фактори і перспективи розвитку окремих видів господарств населення.

Метою запропонованої статті і є дослідження окреслених питань.

Результати дослідження та їх обговорення. На всіх етапах функціонування аграрної сфери економіки України за радянських часів поряд із суспільним (соціалістичним) сектором (держгоспи і колгоспи) функціонував сектор особистих підсобних господарств (ОПГ). Із точки зору власницько-господарських відносин він був приватним і частково товарно-ринковим, оскільки виробничу діяльність ОПГ і продаж їх продукції директивно-планова система не регламентувала. Сектор ОПГ, на відміну від суспільного, зрозуміло, не потребував ринкової трансформації. Адже з огляду на постановку і вирішення таких завдань, як: що і скільки виробляти? як? для кого і з ким виробляти? де купувати необхідні для цього засоби виробництва? як приймати подібні рішення? – ОПГ і в радянські часи вирішували самі (хоча були певні обмеження).

За період 1990–2000 рр. відбулися істотні зрушення у функціонуванні сектора ОПГ України за такими напрямками:

- площі сільгоспугідь зросли в 3,2 раза, і вони в основному були приватизовані;

- питома вага господарств населення в загальному обсязі валової продукції сільського господарства збільшилася з 30,6 % в 1990 р. до 66,0 % у 2000 р. (на 35,4 в.п.);

- відбулася істотна диференціація ОПГ за площею землекористування і обсягами виробництва. Значна їх частка і сектор ОПГ у цілому втратили підсобний характер.

Відповідно доречним є вилучення зі словосполучення – ОПГ поняття “підсобне”. Хоча щодо окремих груп господарств населення для їх власників вони і дотепер є допоміжним джерелом доходу і неголовною сферою зайнятості.

Натомість на сьогодні використовуються такі категорії: “господарства населення” (домогосподарства), “сільські домогосподарства” (СДГ); “особисті селянські господарства”.

Держкомстат України визначає зміст цих категорій таким чином: “господарства населення (домогосподарства) – домогосподарства, що здійснюють сільськогосподарську діяльність як з метою самозабезпечення продуктами харчування, так і задля виробництва товарної сільськогосподарської продукції. До цієї категорії виробників віднесені також фізичні особи – підприємці, які проводять свою діяльність у галузі сільського господарства” [10, с. 205]. “Сільські домогосподарства – це домогосподарства, місце розміщення яких зареєстровано на території сільських населених пунктів і членам яких відповідно до чинного законодавства надані земельні ділянки з цільовим призначенням “для ведення особистого селянського господарства” (включаючи ділянки, які були надані раніше з цільовим призначенням “для ведення особистого підсобного господарства”)” [9, с. 57].

У травні 2003 року прийнято Закон України “Про особисте селянське господарство” (ОСГ), який визначає правові, організаційні, економічні та соціальні засади його ведення. У ньому зафіксовано, що діяльність, пов’язана з веденням ОСГ, не належить до підприємницької і воно не є юридичною особою.

Виходячи з офіційного тлумачення вищенаведених категорій, можна зробити висновок про те, що найбільш узагальнене з них “господарства населення”, які за своєю сутністю є різновидом домогосподарств. Вони здійснюють функції не тільки побутового (приготування їжі, будівля і ремонт житла, пошив одягу тощо) характеру. Такі домогосподарства є виробничими одиницями, в яких сім’я є водночас виробничо-соціальним осередком. І головне, що такі підприємства за сферою діяльності є аграрними. Поняття “господарства населення” на це не вказує. А тому замість поняття “господарство населення” пропонуємо використовувати більш конкретне – “аграрне домогосподарство” (АДГ).

Дослідження місця та соціально-економічної ролі сектору АДГ та його елементів ускладнюється відсутністю багатьох статистичних даних. Держкомстат не публікує даних про кількість АДГ. Водночас, починаючи з 2005 р., повідомляється про кількість ОСГ, загальну площу їх земельних

ділянок і в середньому на одне господарство, чисельність худоби тощо. Але відсутні дані щодо обсягів виробленої ними валової продукції сільського господарства. А тому неможливо визначити економічну вагомість окремих складових сектору АДГ, за винятком площі земельних угідь. Немає даних і щодо рівня рентабельності і товарності АДГ, ні в цілому, ні по групах.

Певним зрушенням у цьому напрямі є те, що з 2004 р. Держкомстат України публікує основні показники, які характеризують господарства населення сільської місцевості (СДГ), отримані за підсумками вибіркового обстеження їх сільськогосподарської діяльності. Зокрема, це показники щодо складу, розміру та якості земельних ділянок, що знаходяться в користуванні сільського населення, вікового та кількісного складу членів сільських домогосподарств, рівня освіти голів домогосподарств, наявності техніки та господарських споруд, способів обробітку землі, застосування певних прийомів та заходів для підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, залучення до ведення господарства осіб зі сторони і т. ін. Обстеження охоплює всі регіони і райони України. У ньому беруть участь 29,5 тис. (0,5 %) сільських домогосподарств, на які припадає 1,5 % земель домогосподарств у сільській місцевості [9, с. 169]. Традиційно публікуються дані про обсяги валової продукції сільського господарства, виробленої в сектору АДГ.

Враховуючи одержані дані, розглянемо тенденції у розвитку АДГ в період подолання глибокої аграрної кризи в секторі сільськогосподарських підприємств, тобто з 2000 р. (табл. 1). Дані дають підстави стверджувати, що по Україні в цілому за досліджуваний обсяги валової продукції в секторі АДГ зросли на 3,7 %, а в Дніпропетровській області зменшилися на 7,4 %; знижується частка АДГ у загальному виробництві валової продукції, особливо в Дніпропетровській області – на 18,3 в.п., а по Україні – на 5,9 в.п. Принаймні в Дніпропетровській області сектор АДГ вже не є пріоритетною формою господарювання, оскільки тут виробляється менше половини сільськогосподарської продукції.

*1. Динаміка валової продукції і площі сільськогосподарських угідь сектору АДГ**

Показник	2000 р.		2005 р.		2007 р.	
	Україна	Дніпропетр. обл.	Україна	Дніпропетр. обл.	Україна	Дніпропетр. обл.
Валова продукція у порівнянних цінах 2005 р., млрд грн	51,4	2,7	58,8	2,9	53,3	2,5
Питома вага АДГ у загальному виробництві валової продукції с.г., %	66,0	64,4	66,0	50,8	60,1	46,1
Площа с.-г. угідь АДГ, тис. га	8543,4	400,8	14922,7	618,7	15707,7	698,5
Питома вага АДГ у загальній площі с.-г. угідь, %	22,2	17,9	40,3	28,7	42,7	31,3

* Розраховано за даними статистичних збірників: [9, с. 44, 47, 64; 10, с. 21, 30].

Відносно результатів господарської діяльності АДГ, то практично усі науковці оцінюють їх найвищим балом. Зазначимо, що вони виходять із показника виробництва валової сільськогосподарської продукції в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь. Але якщо мова йде про ефективність будь-якої господарської одиниці, то потрібно визначити рівень їх прибутковості і рентабельності. Бюджетні обстеження як основне джерело інформації про СДГ не дозволяють визначити витрати живої праці, а по продукції для власного споживання не дається грошова її оцінка. Інакше кажучи, ефективність АДГ визначається за показником продуктивного використання землі. Дійсно, за цим показником АДГ значно переважають сільськогосподарські підприємства (табл. 2).

2. Виробництво валової продукції на 100 га сільськогосподарських угідь у господарствах різних категорій (у порівнянних цінах 2005 р.)*, тис. грн

Категорія господарства	2000 р.		2005 р.		2007 р.	
	Україна	Дніпропетр. обл.	Україна	Дніпропетр. обл.	Україна	Дніпропетр. обл.
Сільськогосподарські підприємства	89	82	153	173	168	180
Господарства населення	602	674	394	443	339	338
Господарства населення, % до сільськогосподарських підприємств	674,4	821,8	257,5	256,1	201,8	187,7

* Розраховано за даними: [9, с. 44, 64; 10, с. 21, 30].

Як свідчать наведені дані, господарства населення використовують сільськогосподарські угіддя більш продуктивно. Разом з тим різниця в продуктивності використання сільськогосподарських угідь стрімко скорочується. Якщо в 2000 р. виробництво сільськогосподарської продукції в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь у господарствах населення по Україні перевищувало цей показник по сільськогосподарських підприємствах більш як 6,8 раза, то у 2007 р. ця перевага знизилася до двох разів.

Негативна тенденція зниження продуктивності використання сільськогосподарських угідь характерна і для господарств населення Дніпропетровської області.

Істотне зниження продуктивного використання земель саме в господарствах населення у порівнянні з сільськогосподарськими підприємствами пояснюється низкою причин. Головні з них: 1) зміна структури виробництва і передусім значним зростанням питомої ваги господарств населення у виробництві тих культур, які для них не є конкурентоспроможними, тобто вони не мають переваг у порівнянні зі сільськогосподарськими підприємствами; 2) зростання площ землекористування в секторі господарств населення не супроводжувалося відповідним підвищенням їх технічної оснащеності. Так, частка СДГ, що мали техніку в 2007 р., становила 12,3 % у порівнянні з 11,4 % в 2004 р. (зросла на 0,9 в.п.). У 2007 р. частка СДГ, які використовували для обробки

землі ручну працю, становила 93,6 % від загальної кількості СДГ [9, с. 175–176]. Тобто в міру зростання площі землекористування відносно вичерпується значення чинника ручної праці.

Під час порівняння ефективності сільськогосподарського виробництва в господарствах населення та в сільськогосподарських підприємствах дуже часто без уваги залишається співвідношення продуктивності праці в таких категоріях господарств. Основна причина цього найчастіше криється у відсутності вірогідної інформації про фактичні витрати праці в господарствах населення. Як показують вибіркові дослідження, проведені шляхом масового анкетування, господарства населення значно поступаються перед сільськогосподарськими підприємствами за показниками продуктивності живої праці. Вона удвічі нижча, ніж у сільгоспдприємствах [2, 8].

У контексті викладеного розглянемо тезу, згідно з якою ОПГ – “це перспективна форма господарювання та ефективний спосіб розв’язання проблем зайнятості на селі” [6, с. 2]. “Саме тому, що сімейно-трудові господарства одержали землю у приватну власність, вони й мають перетворитися в головних виробників продуктів харчування...” [1, с. 146].

Деякі з науковців за перспективні вважають лише особисті селянські господарства, яким і надалі належатиме помітне місце у вітчизняному виробництві сільськогосподарської продукції. “Саме від розвитку цього сектору дуже великою мірою (якщо не найбільше) залежатиме майбутнє українського села як такого” [11, с. 69].

Разом з тим існує і альтернативна точка зору. Зокрема, П.Т. Саблук вважає, що “Організаційно-правова структура землекористування, в якій переважає дрібнотоварний сектор, ніколи не стане базовою основою для структурно-інноваційної перебудови вітчизняної аграрної економіки. За 12 років незалежності стратегії аграрної справи повинні були б усвідомити тенденції розвитку світового сільського господарства” [7, с. 8].

Визначення перспектив розвитку сектору АДГ потребує врахування низки обставин. Так, виходячи зі сучасного стану аграрної сфери економіки України і села, зокрема, тобто їх занепаду і навіть руйнації, частки АДГ у зальному виробництві сільськогосподарської продукції, і особливо продовольчих товарів, джерела доходу і сфери зайнятості їх власників, фінансової кризи, форсувати скорочення сектору АДГ не доцільно. Цей процес почався із 2000 р. і надалі відбуватиметься спонтанно в міру розвитку сектору сільськогосподарських підприємств, зростання сфери зайнятості та доходів власників АДГ поза їх межами.

Водночас перспективи розвитку АДГ необхідно визначати виходячи із дії таких чинників:

- ◆ вступ України до СОТ і відповідно посилення конкуренції на внутрішньому і зовнішньому аграрних ринках, посиленням глобалізації зовнішньоекономічних зв’язків;

- ◆ необхідність вирішення на належному рівні продовольчої проблеми України, особливо щодо продукції тваринництва;

◆ розбудова постіндустріальної моделі аграрної економіки, яка вже функціонує в економічно високорозвинених країнах (йдеться про сучасну техніко-технологічну оснащеність сільськогосподарських підприємств, рівень розвитку в цілому техніко-людської системи);

◆ посилений розвиток у сільському господарстві країн Заходу таких процесів, як кооперація, спеціалізація, інтеграція, корпоратизація.

Найбільш повно і ефективно вирішити зазначені проблеми може сектор підприємницьких агроформувань, і насамперед інноваційних великотоварних агропідприємств. Принаймні цей сектор має стати базовим (провідним) у сільському господарстві України. Відносно АДГ, то, зважаючи на їх мануфактурність, доіндустріальність, невеликі розміри і низький рівень товарності, вони у цілому є безперспективними. І не випадково нині таких господарств у розвинених країнах Заходу практично не існує. Правда, там у загальній кількості ферм абсолютна більшість невеликих і навіть дрібних господарств (особливо в Японії та деяких інших країнах), але це товарні (бізнесові) господарства, здебільшого спеціалізовані, кооперовані й інтегровані з підприємствами третьої сфери АПК.

За певних умов (тобто трансформації в бізнесові аграрні господарства) перспективною є лише порівняно невелика частка ОСГ. У зв'язку з цим звернемося до базового показника розмірів господарства – площі земельних угідь. У 2007 р. в середньому на одне СДГ припадало 1,21 га (ОСГ – 1,40 га). 23,5 % СДГ мали площу землі до 0,25 га, а до 0,50 га – 49,5 %. Тобто половина СДГ мало чим відрізняється від ОПГ радянських часів (0,36 га). Перспективними можна вважати 3,1 % СДГ, які використовували понад 5,01 га землі (зокрема, більше 10,00 га 1,3 %). Важливим є й те, що ця група використовувала 42,2 % усієї площі земель СДГ. Саме СДГ і можуть слугувати базою формування малого агробізнесу. Але це потребує додаткових вкладень ресурсів, капіталу, розвитку таких процесів, як кооперація, спеціалізація й інтеграція, створення відповідної для малого агробізнесу виробничої і ринкової інфраструктури.

Висновки

На всіх етапах розвитку “соціалістичної” моделі аграрної економіки України функціонував приватний сектор ОПГ. Істотний спад виробництва в секторі сільськогосподарських підприємств в 1990–2000 рр. відбувався на фоні стабільності і певного розвитку ОПГ. У 2000 р. тут вироблялося 66,6 % усієї валової продукції сільського господарства України. Сектор ОПГ втратив “підсобний” характер і став пріоритетним. І в цьому контексті він і дотепер відіграє значну роль у забезпеченні продовольством усього населення, і жителів села зокрема. Для більшості з них ОПГ стали основним джерелом доходу й зайнятості, соціального стану. Цей сектор дає можливість хоча б кількісно розв'язувати продовольчу проблему. Головна причина того, що ОПГ виявилися більш життєстійкими в період глибокої аграрної кризи, не тільки у високій мотивації ефективного господарювання (це притаманно усім трудовим формам господарювання будь-якої сфери). У

сімейних фермах не менш висока мотивація до сумлінної й творчої праці. Життєстійкість АДГ насамперед зумовлена їх переважно натуральним характером, а також приреченістю селян вести АДГ, які для більшості з них стали важливим, а нерідко й головним джерелом доходу, основною сферою зайнятості.

Слід зважити і на ту обставину, що господарства населення не зазнали на собі негативної дії податкового тиску, не несли соціальних втрат, їх власники набули практичного досвіду господарювання ще за радянських часів.

Разом з тим зростання площ землекористування АДГ не супроводжувалося додатковими інвестиціями в техніку і технології. Висока трудомісткість праці і низька культура виробництва зумовили зниження продуктивності використання земельних угідь і продуктивності праці.

Із розвитком підприємницького сектору сільськогосподарських підприємств масштаби сектора СДГ скорочуватимуться. Цьому сприятиме й зростання доходів членів СДГ з інших джерел, і насамперед, пенсій, зарплати працюючих за наймом, а також повноцінний ринок землі. Так що “романтизм” щодо економічної оцінки сектору СДГ – некоректний.

Для СДГ у майбутньому є лише один напрям розвитку – трансформація у дрібний і малий аграрний бізнес, зростання рівня товарності, а по можливості – створення на їхній основі фермерських господарств. Цьому сприятиме і вступ України до СОТ, і формування ринку земель.

Важливим чинником економічної стійкості для дрібного й малого аграрного бізнесу є кооперація господарюючих суб'єктів між собою та їх інтеграція з більшими агроструктурами й підприємствами третьої сфери АПК. Адже самотужки займатися землеробством, не маючи відповідних коштів, вміння, досвіду й техніки, практично неможливо. І не випадково, із 6,5 млн власників земельних часток-паїв тільки близько 600 тис. (у Дніпропетровській області 14,9 % від усіх отриманих сертифікатів) залишилися у одноосібників.

У віддаленій перспективі в цілому сектор АДГ має втратити своє сучасне соціально-економічне значення. Його наявність – ознака доіндустріальної епохи аграрного виробництва, тобто анахронізм для індустріального, а тим більше постіндустріального його розвитку. Нині таких господарств у розвинених країнах Заходу практично не існує.

Бібліографія

1. Куліш М.Ю. Проблеми розвитку особистих селянських господарств / М.Ю. Куліш // Економіка АПК. – 2004. – № 7. – С. 144–146.
2. Олійник Т. Тенденції, фактори та перспективи розвитку господарств різних категорій в аграрному секторі економіки України / Т. Олійник // Економіка України. – 2007. – № 7. – С. 56–64.
3. Онищенко О. Ефективність господарств населення / О. Онищенко // Економіка України. – 2003. – № 1. – С. 60–69.

4. *Онищенко О.* Господарства населення: підсумкові оцінки, прогнози / *О. Онищенко // Економіка України.* – 2003. – № 3. – С. 59–68.
5. *Онищенко О.* Особисті селянські господарства у пореформеному розвитку аграрного сектору / *О. Онищенко // Економіка України.* – 2003. – № 6. – С. 57–69.
6. *Особисті підсобні господарства України: українська освітня програма ринкових реформ.* – К.: Мінагрополітики України, 2001. – 40 с.
7. *Саблук П.Т.* Структурно-інноваційні зрушення в аграрному секторі України як фактор його соціально-економічного зростання / *П.Т. Саблук // Економіка АПК.* – 2004. – № 6. – С. 3–8.
8. *Саблук П.Т.* Проблеми забезпечення дохідності агропромислового виробництва в Україні в постіндустріальний період / *П.Т. Саблук // Економіка АПК.* – 2008. – № 4. – С. 19–37.
9. Статистичний збірник “Сільське господарство України” за 2007 рік. / Державний комітет статистики України. – К., 2008. – 391 с.
10. Статистичний збірник “Сільське господарство Дніпропетровської області” / Головне управління статистики у Дніпропетровській області. – Дніпропетровськ, 2008. – 207 с.
11. *Юрчишин В.* Господарства населення: проблеми майбутнього / *В. Юрчишин // Економіка України.* – 2003. – № 9. – С. 67–72.